Nagy Péter Tibor

FAKULTATIVITÁS ÉS LAJSTROM: HITTAN ÉS POLITIKA, 1949–1957

E tanulmányunkban – az ötvenes évekkel kapcsolatban már bő évtizede szaporodó szakirodalomra s a publikált dokumentumokra támaszkodva – megkíséreljük a kronológia fonalát követve számba venni, mi és miért történt (elsősorban a párt és állam oldaláról) a „fakultativitási fordulattól" az 1957-es (jogilag 1989-ig érvényes) „lajstromosnak" nevezhető szabályozásig a hittanpolitikában.

A FAKULTATÍV HITOKTATÁS BEVEZETÉSE

A református egyházzal folyó 1948 tavaszi (az iskolaállamosítást előkészítő) tárgyalásokon Ortutay Gyula – az egyház külön kérése nélkül – megígéri (és a megegyezés szövegébe bevéteti) a kötelező vallásoktatás megőrzését. Révész püspök aggodalmára válaszul az állam képviselői még azt is kijelentik, hogy a tanítónak nem áll jogában a hitoktatás tanítása elől elzárkózni. Az egyházak vezetői tehát azt gondolhatták, hogy az egyházi tulajdont képező egyházi iskolarendszer feladásáért cserébe megőrizhetik a kötelező hitoktatást. E jelenséggel kapcsolatban a történetírás és a politikai publicisztika általában az egyházak megtévesztésének kétségtelen tényét emeli ki – mondván, az állam és a kommunista párt vezetői már az ígéret megtételének pillanatában tudták, hogy azt nem fogják betartani.

Noha ez az alapvető értékelés igaz, két megjegyzés mégis ide kívánkozik. Egyrészt az a tény, hogy ezen ígéret elfogadásával az egyházak megint – akárcsak a Horthy korszakban – valami olyasmit fogadtak el, ami az ő igényeiknek, s nem a tényleges helyzetnek felelt meg. A második világháború „életformája" – a szó legborzalmasabb és leghétköznapibb értelmében is – bizonyította a szekularizáció kiterjedtségét, az 1945 utáni választásokon az ateizmust felvállaló pártokra milliós munkás- sőt parasztrétegek szavaztak – egész pontosan a szavazatok negyven százaléka esett „ateista" pártokra –, az iskolaállamosítás hatalmas (az egyházi iskolák mellett tüntetőkkel mindenképpen összemérhető) tömegeket vitt az utcára. Az egyházak semmiképpen nem gondolhatták, hogy a kötelező hitoktatás a lakosság egészének támogatásával találkozik.

Korabeli adatokból tudjuk, hogy 1939–40-ben pl. már csak a 6 évesnél idősebb katolikusok 43%-a vett részt a vasárnapi szentmiséken *(Tomka:1991:160.)*. Közvéleménykutatásokból tudjuk, hogy az 1930 és 1939 között született – tehát a negyvenes években tízéves – nemzedék emlékei szerint az apák 42, az anyák 58%-a járt hetente istentiszteletre. (TÁRKI mobilitásvizsgálat) A nemzetközi trendek sem a kötelező hitoktatást pártoló szellemi csoportok javára alakultak. A második világháború győztes hatalmai, az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjai a felekezeti hitoktatás kötelezőségét saját országukban már régen eltörölték. (Nem árt emlékezetünkbe idézni, hogy az 1945 után a ma-

gyar politikai élet számára az egyházpolitika „szovjet modelljének" nem lehetett alternatívája a német vagy osztrák modell, legfeljebb az angolszász és a francia.) Az első megjegyzésünk tehát az, hogy az egyházi fél eleve olyasmit vett bele az állammal kötött alkuba, aminek társadalmi vagy nemzetközi támogatottsága egyaránt kisebb volt, mint a szabad vallásgyakorlás követelményének. Azaz: az egyházak továbbra sem „a szabad egyházak szabad államban" elképzelés talajára helyezkedtek, hanem hatósági segítséget vártak volna egyik fontos hitéleti aktivitásuk, a hitoktatás publikumának biztosításához is. Ezt az állami segítséget nemcsak a megállapodásokat aláíró felekezetek igényelték, de elfogadta a megállapodást elutasító katolikus egyház is: a híres püspökkari határozata, mely a papoknak, szerzeteseknek, szerzetesnőknek megtiltotta az igazgatói, tanári, tanítói állások elfoglalását az állami iskolában, *nem vonatkozott a hitoktatókra.*

A másik oldalról és a jövő felől nézve viszont: talán nem véletlen, hogy épp a kötelező hitoktatásra vonatkozó elemet mondta fel a megállapodásból az állami fél, mert úgy láthatta, hogy ezzel sokkal kisebb társadalmi feszültséget kelt, mintha a – valóban csak a hívők által gyakorolt – egyházi aktivitásokat korlátozná. (A szovjet modellben magát az egyházi hitéleti tevékenységet korlátozzák: templomokat zárnak be, alakítanak át stb.) A másik megjegyzésünk az, hogy nem teljesen pontosak azok a történetírói illetve politikai elemzések, melyek *egyszerűen* az egyházak „becsapatásáról" írtak. Erre három szövegszerű bizonyítékunk is van.

Egyrészt *magán a tárgyaláson* Ortutay kijelentette, elkerülhetetlen, hogy „a vallásoktatás kérdése [...] tekintettel a szabad egyházak híveire, valamint a felekezeten kívüliekre, valaminő formában új rendezés alá vonassék". Ezt sehogy másképp nem lehet értelmezni, mint úgy, hogy a vallásoktatás belátható időn belül, ha nem is válik deklaráltan fakultatívvá, de szervezett formában lehetővé válik a „kimaradás".

A tárgyaláson hangzott el az is, hogy a jelenlegi vallástanárokat utódlási jog nélkül veszi státusba az állam. Alexits államtitkár kijelentése persze ekkoriban elsősorban megnyugtatóan hatott – tudniillik a mondatban az igére (átveszi) figyelt mindenki. A módhatározó (utódlási jog nélkül) azonban semmi kétséget nem hagy a távlati célokról. (Majsai Tamás: *Egyház és Világ,* 1991. 6. 16.)

A harmadik tény – amit két forrásból is tudunk –, hogy Bereczky püspök *már ekkor* az iskolából való kivonulást, a templomi hittant javasolta – azaz nyilvánvalóan érzékelte, hogy az állami iskola a formális törvényi garanciák ellenére sem lesz megfelelő közege a hitoktatásnak. (*Theológiai Szemle,* 1992. 2. 99., *Egyház és Világ,* 1990. 13. 16.)

A tény azonban tény: az 1948-as fordulat a kötelező hitoktatást még nem érintette. A fordulat 1949-ben következett be két lépcsőben. Először is az alkotmány leszögezte, hogy „a Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti és vallásszabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát [...] A lelkiismereti és vallásszabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól." A második lépcső az Elnöki Tanács 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelete volt. Ez „a vallásoktatás tárgyában" címet viselte, s mindössze két paragrafusból állt: „1. §. A Magyar Népköztársaság Alkotmányának 54. §-ában foglalt, az állam és az egyház különválasztására vonatkozó rendelkezésnek megfelelően a vallásoktatás az iskolákban nem kötelező. 2. §. Ez a törvényerejű rendelet kihirdetésének napján lép hatályba: végrehajtásáról a vallás- és közoktatásügyi miniszter gondoskodik." (*Törvények:* 102–103.)

E fordulat révén a magyar egyházpolitika, illetve az iskolai hitoktatás alkotmányosan *hasonlatos helyzetbe került számos fejlett demokrácia egyházpolitikájához és iskolai hitoktatásához.* Csakhogy: a világszínvonalú és a demokratikus jogállamiság elveivel teljesen megegyező alkotmányos szabályozást már olyan jogalkalmazás és politikai gyakorlat követi, mely a legkevésbé sem a lelkiismereti és vallásszabadság talaján áll, sőt a polgárok közötti világnézeti differenciálást a kiépülő diktatúra *eszközéül* választja.

Szándékosan nem hangsúlyozom azt a közismert tényt, hogy „a rendszer ideológiája üldözte a vallásos világnézetet", mert megítélésem szerint ez bizonyításra szorul, többféle értelemben is. 1. Bizonyítandó, hogy a rendszer *valóban* ideológiavezérelt. Hipotetizálható ugyanis, hogy *nem* ideológiavezérelt rendszerről, hanem hatalomtechnikai eszközökről, „ürügyekről" van szó. 2. Bizonyítandó, hogy a valóban a *vallásosság* üldözéséről van szó vagy általában az alternatív világnézetek (s *ezen belül* a vallásosság) üldözéséről. Az „alternatívaüldöző" rendszer hipotézisét ugyanis alátámasztja, hogy más alternatív ideológiákkal – pl. a szabadkőművességgel – sokkal keményebben számoltak le, mint a vallásossággal. 3. Bizonyítandó azonban az is, hogy valóban egy *világnézet* üldözéséről van-e szó. Hipotetizálható ugyanis, hogy valójában a társadalom egyik *szerveződési módja,* tudniillik az „egyházközség" irritál egy totalitárius (illetve arra törő) hatalmat: közismert, hogy szinte minden társadalmi szerveződési formát felszámoltak, még azokat is, amelyek – teljesen apolitikusak vagy világnézetsemlegesek lévén – az egyházaknál, illetve az iskolai hitoktatásnál nyilvánvalóan kevésbé álltak szemben a rendszer deklarált világnézeti céljaival. 4. Bizonyítandó, hogy a belátható időn belül való marginalizálást célul kitűző *üldözésről* van szó. Hipotetizálható ugyanis, hogy az első pillanattól kezdve nemcsak a „furkósbot", hanem a „mézesmadzag" is készenlétben áll: elsődleges cél az egyházaknak a rendszer szolgálatába állítása. Ez azt jelenti, hogy egyáltalán *nem a szovjet minta másolásáról van szó:* a Szovjetunió történetének első évtizedeiben a Párt semmilyen „közösséget" nem vállalt az egyházzal, s nemcsak az egyház társadalmi jelenlétét, de a tényleges hitéletet is korlátozni igyekezett, templomokat záratott be stb. Történetünk idejére is csak „az orosz haza védelme" a párt és az egyház közös ügye. Magyarországgal ellentétben a Szovjetunióban a „szocializmus építése", az „ötéves terv céljainak elősegítése" nem tartozik az egyház – állam által kijelölt – „feladatai" közé.

A magyar társadalom tehát 1949-ben a hitoktatás fakultatívvá válásával találkozhatott. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1949. szeptember 6-i végrehajtási utasítása értelmében a szülőknek szeptember 15-ig kellett írásban vagy szóban nyilatkozniok arról, hogy kívánják-e gyermekeiket vallásoktatásban részesíteni. Tomka Miklós adatai szerint ez évben a szülők nyolcvan százaléka beíratta gyerekét hittanra. A végrehajtási utasítás azt is rögzítette, hogy a vallásoktatás költségeit az állam fedezi. (*TVRGy.* 1949. II/2. 1260.)

A fakultatív vallásoktatás bevezetése érthetően nagy visszhangot keltett az egyházi sajtóban. Rónay György „Munka és imádság" című cikkében többek között azzal hangsúlyozta a katolikus szülők felelősségét, hogy kijelentette: *hitoktatás nélkül senki nem válhat igaz katolikussá.* Az evangélikusok lapja arra mutatott rá, hogy „meggyőződésünk szerint a törvény jogot adott a szülők kezébe, s a joggal élni lehet. Sőt, a joggal élni kell. A vallástanítás jogával élni pedig minden hívő számára természetes. Nehézségeink lesznek. Technikailag nehezebb lesz papi erőkkel ellátni az iskolai vallásokta-

tást. De vannak gyülekezeti munkásaink is. És van gyermek-Biblia-kör. És van keresztyén család! Az egyház el fogja végezni a dolgát minden ereje és képessége szerint. És Isten meg fogja áldani a szabad vallásoktatást, ha a szülők is megtették a magukét, megteszik a magukét, s ha a szülők tudnak imádkozni. És főképp, ha a szülők tudnak keresztyén családokat alkotni. És tisztelnünk kell azok lelkiismereti szabadságát, akik most nem íratták be a gyermeküket a vallásoktatásra. Ezek persze továbbra is a missziónk hatáskörében vannak." (*Evangélikus Élet*, 1949. szeptember 18.)

Lényegében hasonló szellemben írt a fakultatív vallásoktatás bevezetéséről az izraelita sajtó is: „Most próba előtt állunk. Ez a rendelet ma kényszerít bennünket, amit enélkül is már régen meg kellett volna csinálnunk: ki kell fejteni összes belső erőinket [...] Nem ülhetünk tétlenül arra várva, hogy a kormányzat majd odakényszeríti a gyermekeket a hittanórákra. Nekünk kell odavinni őket, és aztán [...] ott is tartani őket. Ez a munka minden zsidó erőt igénybe vesz, de megéri, mert pontosan: mindenről van szó. Nem kétséges, hogy ezt megérti minden zsidó szerv és minden zsidó ember, és teljesíteni fogja kötelességét. Így új fejezet fog kezdődni a hitoktatásban. Ez a fejezet szerves folytatása lesz a réginek: zsidó lesz, fakultatív lesz." (*Új Élet*, 1949. szeptember 8.)

Bereczky Albert református püspök viszont már előre lát valamit abból, hogy a fakultatív vallásoktatás kereteket, ill. ürügyet fog biztosítani a pártállam és az egyház közötti politikai harc folytatásához: „Óvni akarom egyházunkat, elsősorban annak felelős szolgáit, gyülekezeti és vallásoktató lelkészeit olyan magatartástól, amely a vallástanítás új rendjét politikai agitációra váltja át." (*Szabad Nép*, 1949. október 14.) (In: Nehéz, 1986. 144–145.)

Egyébként – még ha ennek nem tulajdonítunk is különös jelentőséget – figyelemre méltó, hogy a 4288/1949 ME megkövetelte, hogy a hitoktatók – és egyébként a kongruás papság is – a *közalkalmazottakhoz hasonlóan* letegyék az esküt a Magyar Népköztársaság Alkotmányára. Az Alkotmányban közismerten szerepeltek nemcsak az állam és egyház elválasztására, hanem pl. a családjogra vonatkozó olyan szabályok is, melyek nyilvánvalóan szemben álltak a katolikus egyház tanításaival.

AZ 1950-ES PÁRTHATÁROZAT

A következő hónapok során a katolikus egyház és a hatalom közötti konfliktus elmélyült. Ez vezetett az 1950-es – Révai József keze nyomát viselő – párthatározathoz, mely „a klerikális reakció elleni harcról" szólt.

A „klerikális reakciót", egészen pontosan a katolikus püspöki kar tevékenységét „elemző" 1950. június 1-i határozat azok közé a politikai dokumentumok közé tartozik, melyeket az elmúlt évtizedekben nem vettek részletes elemzés alá. Korábban – mondjuk 1989 előtt – azért nem, mert a történetírás az ötvenes évek elején kibontakozott diktatórikus politikai gyakorlatot tette bírálat, illetve elemzés tárgyává, s a kor frazeológiájának megfelelően e határozat eszmei tartalmát egyszerűen a „szektás dogmatikus" jelzővel illette. Az 1989 utáni elemzések jó része viszont eleve abból indult ki, hogy *mivel* marxista politikai erők voltak hatalmon, *ezért* a hitoktatás üldözése természetes jelenség volt, a motivációk további elemzésének nincsen értelme.

Úgy véljük azonban: van értelme. Az 1989 előtti megközelítés mögötti eszmei kontextus ugyanis – tudniillik a reformszocialisták küzdelme a reform ellenzőivel – a mai olvasó számára nyilvánvalóan már csak historiográfiai érdekesség, illetve az 1970-es és 1980-as évek eszmetörténetének dokumentuma. A „szektásság, dogmatikusság" már csak azért sem kielégítő magyarázat egy történetszociológiai értelemben is egzakt elemzéshez, mert a szövegek megfogalmazói – Révai, éppúgy mint munkatársai – az azt megelőző (és követő) évtizedben óriási mértékű politikai és ideológiai *rugalmasságot* árultak el, óriási mértékben voltak képesek mindenkori hatalomtechnikai céljaikhoz igazítani ideológiai-filozófiai érveiket. A szó értékmentes történetszociológiai értelmében nem voltak „szektásak": nem volt valamiféle „párthittankönyvben" eleve megadva, miről mit mondanak – érdemes tehát elemezni, hogy az adott helyzetben mit mondtak. A második – 1989 utáni, mintegy a közmegegyezés szintjén létező – magyarázat viszont intellektuálisan nem sokkal jobb, mint az a fajta vulgármarxista érvelés, hogy az állam *úgyis* a burzsoázia érdekeit szolgálja, a törvények *úgyis* az uralkodó osztály érdekeit követik, kár tehát azzal foglalkozni, hogy egy polgári államban van-e törvényesség vagy nincsen... A szocialista antiklerikalizmus időbeli tagolását, illetve egyazon időpontban létező különböző rétegeit kulcsfontosságú megértenünk – s nemcsak történészként, hanem azért is, mert a *különböző* rétegek, korcsoportok *mai* tudatállapotát az antiklerikalizmus, materializmus, ateizmus stb. *különböző* rétegei befolyásolták.

A talán túl részletesnek tűnő elemzést az indokolja, hogy a szöveg – számtalan visszaemlékező tanúsága szerint – *valóban így hatott:* a politizáló társadalom jó része szűk baráti, családi körben sorról sorra rágta végig a szöveget, hiszen ez – akárcsak egy polgári világban egy adótörvényszöveg – sugallta azt, mit tehet és mit nem tehet valaki, ha – esetleg vallásos mivolta ellenére – el akarja kerülni az összeütközést a rendszerrel, illetve a középszintű munkahelyi, iskolai, tanácsi stb. vezetőknek, hogyan kell megítélniük alávetettjeik esetleges vallási aktivitását, hitoktatás iránti igényét. Szűkebb témánk szempontjából hangsúlyozni kell ugyanis, hogy nemcsak a politikai légkört, a tanácsok és pártfunkcionáriusok igazodási irányait befolyásolta nagymértékben a határozat, de a hitoktatással kapcsolatban *konkrét* megjegyzéseket is tartalmazott.

A szövegnek a hitoktatás szempontjából három nyilvánvaló célcsoportja van.

1. A párttag-szülők és azok, akik meg akarnak felelni a Párt elvárásainak.
2. Az oktatásirányítók és pedagógusok.
3. A papság, illetve „az" egyház.

Az állásfoglalás mindenképpen „többlépcsőssé" teszi a szülőkkel szembeni elvárást.

A pártfunkcionáriusoktól és középkáderektől elvárja, hogy gyerekeiket ne járassák hittanra – az ilyen „klerikális befolyás alatt álló" funkcionáriusok lecserélését, leváltását is kilátásba helyezi. Célul tűzi ki a népnevelők és a vidéki pártszervezetek „passzivitásának" felszámolását, bevonásukat a „klerikális reakció" elleni harcba.

Célul tűzi ki, hogy a párttagok megértsék, a gyerekek hittanra küldése „politikai állásfoglalás", amelyet a „klerikális reakció" fegyverként használ fel. A pártonkívüli vallásos dolgozó tömegeket „le kell választani" a „klerikális reakcióról".

A szöveg folyamatosan hangsúlyozza, hogy a vallás állami szempontból magánügy, el kell kerülni a baloldali túlzásokat stb. Úgy tűnik tehát, hogy a határozat célja azt közölni a politikai társadalommal, hogy a hittannal kapcsolatos elvárások az egyén tár-

sadalmi-politikai „koncentrikus körökben" elfoglalt helyével állnak kapcsolatban. A legbelső körben áll a vallásos világnézettől mentes, minden más tekintetben is az autentikus marxizmust képviselő „Belső Párt" (a kifejezés persze csak Orwell után jut az ember eszébe, a szöveg nem használja). Ez a Belső Párt hozza ugyanis magát a határozatot. (Nem egyszerűen a marxizmus vagy a tudományos világnézet nevében, hanem a „szocializmus építése" nevében tevékenykedik, hiszen a klerikális reakció elleni küzdelmet néven nevezve *alárendeli hatalompolitikai céljainak.*) A Belső Párt körül egyre szélesebb körgyűrűkben helyezkednek el a funkcionáriusok, a népművelők, az egyszerű párttagok és a dolgozó nép egyéb gyermekei. Ahogy kifelé haladunk a körön, egyre csökken a hittan elutasításának mértékével kapcsolatos követelmény. A szövegnek sajátossága azonban, hogy az egyszerű párttagokkal kapcsolatos elemzése *áttételesen felszólít a pártonkívüliekkel szemben követendő magatartásra is.* Ugyanis: ha a „klerikális reakció" (bár a határozat szerint hamisan) azt állítja, hogy a „gyermekeiket hittanra küldő kommunisták" „valójában ellenfelei a népi demokráciának", sőt (s ezt már nem a klerikális reakció állítja, hanem *maga a határozat*), az „egyházi életben való részvétel" objektíve „politikai állásfoglalás", akkor ez nyilvánvalóan igaz a pártonkívüli dolgozókra is.

Miért van ennek jelentősége? Azért, mert a pártonkívüli dolgozókat egyetlen tanácselnöknek, párttitkárnak, rendőrnek vagy bírónak sem feladata zaklatnia azért, mert nem kommunisták: a „népi demokrácia ellenfeleit" támogató „politikai állásfoglalást" viszont saját törvényei szerint joggal – s az ott dolgozók felől nézve: kötelességszerűen – üldözi a „nép állama", a „nép rendőrsége". A határozat – Révai gondolatmenete nyomán – ezzel megoldotta azt a problémát, hogyan lehet *egyszerre* megőrizni a fakultatív hittanra járás lehetőségét (aminek deklarációja az egyházakkal való együttműködés – azaz *az egyházak szolgálatba állítása* – minimuma volt) és megfogalmazni a fakultatív hitoktatáson való *részt nem vétel* állami preferálását.

A határozat üzenetének második rétege az oktatásirányítóknak és a pedagógusoknak szólt. Először is összefüggést teremtett az oktatáspolitika szelekcióellenessége és a klerikalizmusellenes harc között: az oktatáspolitika *már kialakult, 1945 óta kormányszinten is begyakorlott,* egyébként pedig (pedagógus körökben is) évszázados hagyománnyal rendelkező egyenlőségelvű társadalompolitikai célrendszerével legitimálta az egyház elleni küzdelmet, mondván, az egyházak akadályozni igyekeznek a mobilitást. *Új eszközeiben,* az úttörőszövetségben, ifjúsági szövetségben érdekeltté tett pártcsoportoknak és pedagóguscsoportoknak is felmutatta, hogy a klerikális reakció fenyegeti befolyásukat. A konkurensek, „az egyházi egyesületek" hatósági ellenőrzés alá vonását is megígéri nekik. A határozat a szülői tekintély, a családi béke védelmében lép fel – látni fogjuk, hogyan vonja be a rendelet a harcba a szülői munkaközösségeket. A tanár és tanítókollégáikat „cserben hagyó" volt szerzetestanárok lelkészi funkcióba kerülésének felemlegetésével már előre megindokolja, miért kell egyeseket kizárni a leendő hitoktatók sorából. Összeköt egy nyilvánvalóan *létező* (és a szekularizáció útjára lépett társadalmat, pedagógustársadalmat nyilvánvalóan zavaró) effektust – a fakultatív hittannal szembeni egyházi fellépést és a hittanra nem járó gyerekek diszkriminálását – egy *esetleges* és lényegében bizonyíthatatlan jelenséggel: a hittantanítás „reakciós uszításra" használásával. Szembeállítja a magyar pedagógusok *zömét* (akik szembeszállnak – persze nem a vallásoktatással, hanem az annak *ürü-*

gyén folytatott „klerikális reakciós lélekmérgezéssel") és azt a *sok* pedagógust, aki segíti a „reakciós hitoktatók aknamunkáját". A szembeállítás világossá teszi, hogy nincsen harmadik út, nem lehetséges a *professzionális* pedagógusszerep – az, hogy valaki úgy teszi a dolgát, tartja meg óráit stb., hogy nem száll szembe a „klerikálisokkal", de nem is segíti a „reakciós hitoktatók" munkáját. Egyértelmű, hogy a pedagógusnak nem adatik meg az a lehetőség, ami a „dolgozó tömegeknek" igen, tehát az, hogy vallásos, sőt egyházának követője is lehet – csak a „klerikális reakciót" nem szabad támogatnia – tudniillik neki *támadnia kötelező a „klerikális reakciót"*.

Ráadásul a határozat – miközben a párt és állam szervei számára előírja, hogy támogassák a „klerikális reakcióval szembeforduló" papokat – azt a lehetőséget meg sem említi, hogy a pedagógus támogathatja a hitoktatót – ha az netán szembefordul a „klerikális reakcióval". A „reakciós hitoktatók" munkáját támogató pedagógusok elleni fellépést az államigazgatás és a pedagógusok feladatává egyaránt teszi – látni fogjuk, hogyan jelenik ez majd meg a miniszteri rendeletben.

A határozat szól a hitoktatók ellenőrzéséről: s minden újabb ellenőrzési tevékenység – a pedagógustársadalom évtizedes tapasztalata szerint – valakinek többlethatalmat, felemelkedési lehetőséget, kollégákkal szembeni előnyöket jelent. A határozat a fakultatív hitoktatás kizárását ígéri a szakképző intézményekből, amellyel a gimnáziumok és a szakképző intézmények általában vett eltérő megítélését is jelzi a pedagógustársadalomnak – s a szülőtársadalomnak is –, azt, hogy a hagyományosan kisebb presztízsű szakképző intézmények most az új világban az ideológiai harc élvonalába kerülnek, s ezzel megnő a fontosságuk: a Párt szemében „korszerűbb intézmények" lesznek.

A KV-határozat harmadik rétege a papságnak üzen. Megélhetést és együttműködést ígér a népi demokráciával együttműködőknek, és represszióval fenyegeti az együtt nem működőket; vindikálja a főkegyúri jogot, azaz a püspök-kinevezésekbe való állami beleszólás lehetőségét.

A határozatot azonban nem követi azonnal a rendelet. A határozat egyik következménye a hitoktatás, illetve az állammal való szembenállás tömegerejének számító szerzetesek és apácák kitelepítése. Másik következménye a papi békemozgalom elindítása. „Mézesmadzagként" szolgáló üzenetei, a durva államigazgatási lépések, az egyházpolitika által szorgalmazott, kiépülő potenciális alternatív hierarchiától való félelem s a katolikus püspöki karon belüli folyamatok együttesen vezetnek az 1950. augusztus 30-i, az állam és a püspöki kar közötti megállapodás aláírásához.

AZ 1950-ES RENDELET

Furcsa mód az 1950. szeptember 15-i VKM-rendelet bizonyos értelemben folytatta a kötelező hittan idején megszokott szabályozást. Ugyanis a hitoktatók helyzetét teljesen az *egyéb fakultatív tárgyakkal* kapcsolatos analógia alapján rendezte.

Önálló hitoktató látja el a vallásoktatást azokban a városokban (községekben), illetve iskolákban, amelyekben a vallásoktatással járó heti elfoglaltság eléri az illető iskola *más nevelői* részére megállapított kötelező heti óraszámot. Az önálló hitoktató a vallásoktatást főhivatásként végzi, és ezen a foglalkozáson kívül egyéb állandó foglalkozása nem lehet. Az önálló hitoktató a 8250/1948. (VIII. 1.) Korm. számú rendelethez

fűzött 4. számú táblázat szerint tiszteletdíjban és családi pótlékban részesül; társadalombiztosítás és szabadságidő szempontjából *a közszolgálati alkalmazottakkal esik egy tekintet alá.* Az óradíjas hitoktató az általa megtartott órák száma szerint részesül díjazásban: *óradíja megegyezik az illető iskolában működő nevelők részére megállapított óradíj mindenkori összegével.* Lelkészi jövedelemkiegészítésben részesülő egyházi alkalmazottak részére a vallásoktatásért díjazás csak a heti nyolc órán felüli megtartott órákért fizethető.

Új volt a szabályozásban, hogy a megyei tanácsok (fővárosi tanács) végrehajtó bizottságai kötelesek lettek a vallásoktatásra jelentkező tanulók *létszámát városonként (községenként) és iskolánként, valamint vallásfelekezetenként részletezve minden év szeptember hó 15. napjáig a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez felterjeszteni.* Ez államigazgatási szempontból a VKM-be koncentrálta a különböző felekezetű népesség hittanjárásával kapcsolatos adatokat regionális értelemben is. A helyi hatalom számára pedig lehetőséget biztosított, hogy bepillantást szerezzenek az egyes iskolák helyzetébe. (Nyilvánvaló, hogy az iskolák jutalmazásakor éppúgy egzakt mérőszámként működött a hittanosok számának változása, mint például a lemorzsolódás csökkenése.)

Teljesen új volt a szabályozásban és ellentmondott a magyar oktatáspolitika több évtizedes hagyományának, valamint az állam és egyház szétválasztása 1949-es alkotmányban deklarált elvének is, hogy az önálló és az óraadó hitoktatót az illetékes egyházi hatóság javaslata alapján *a megyei tanács (Budapesten a fővárosi tanács) végrehajtó bizottsága bízta meg.* Figyelemre méltó, hogy míg a többi pedagógusi megbízás a tanácsrendszerben helyi szinten volt, addig a szabályozás a politikailag jobban kézbentartható és áttekinthetőbb megyei szintre tette a hitoktatók megbízását. Önálló és óraadó hitoktatói megbízást csak olyan személynek lehetett adni, aki a hitoktatáshoz megkívánt *szakképesítéssel rendelkezett.* A szakképzettség fennforgása kérdésében vita esetében a vallás- és közoktatásügyi miniszter döntött. Ez az *elem is azt jelzi, hogy a hitoktatás integráltsága, állami kontrollja a fakultatívvá tétel ellenére tulajdonképpen növekedett.*

Még egyértelműbb politikai értéket vitt a szabályozásba, hogy az önálló és óraadói hitoktatói megbízást megtagadhatta, a már megadott megbízást pedig bármikor megvonhatta a megyei tanács végrehajtó bizottsága attól a hitoktatótól, aki a népi demokráciával vagy annak rendelkezéseivel szemben ellenséges állást foglalt el. (A népi demokrácia rendelkezései közé tartozott pl. a hitoktatás fakultativitása is, amit eredetileg minden nagyegyház ellenzett. Minthogy a jogszabály nem definiálta, hogy az „ellenséges állás elfoglalása" *ténylegesen propagandát, vagy puszta véleményt jelent,* korlátlanul kiszélesítette a helyi egyházügyi, oktatásügyi tisztviselők mozgásterét.) Az a személy, akitől a hitoktatói megbízást megvonták, hitoktatással más iskolánál sem volt megbízható. Ez azt jelentette, hogy szinte bármilyen hitoktatói aktivitás lehetőséget biztosított arra, hogy „ellenséges állást elfoglalónak" minősítsék a hitoktatót.

A hitoktató oktatómunkáját, tanmeneteit és óravázlatait a tanügyi hatóságok a többi nevelőre megállapított szabályok szerint ellenőrizték. (A tanfelügyelet hatáskörének kiterjesztését a hitoktatásra már 1937-ben kezdeményezte a tanügyigazgatás...) Az ellenőrzésért az igazgató volt felelős, aki az ellenőrzés munkájába bevonhatta az általános tanulmányi felügyelőt, az osztályfőnököt, a szülői munkaközösség elnökét és a pedagógus szakszervezet illetékes bizalmiját. Az ellenőrzésnek ez a módja sajá-

tos határeset volt a „normál pedagógus" és a „kiemelten ellenőrzendő" kategória között. Az igazgatói ellenőrzés a „normál" hatalommal való párhuzamra utalt, a „bevonás" lehetőségével viszont az igazgatók már csak azért is éltek, mert ez biztosabbá és támadhatatlanabbá tette az ellenőrzés nyomán készült jelentést.

A tanulmányi felügyelőt – 1935 óta hagyományosan – a mindenkori politikai hatalom nagyobb bizalma támogatta. A pedagógus szakszervezetben pedig nem egy-két éve zajlott le a rendszerváltás, hanem 1945 óta a kommunisták játszottak benne vezető szerepet. (A párthatározatban is olvashattunk arról, hogy a pedagógusokat be kell vonni a „klerikális reakció" hitoktatási formája elleni harcba...) A szülői munkaközösség is politikai szervezetnek számított, már csak azért is, mert eredetileg a Katolikus Szülők Szövetsége alternatívájaként keletkezett, s eleve baloldali szülők uralták. 1948 után pedig efféle aktivitást eleve nem fejtettek ki olyanok, akik a rendszer ellenzékének számítottak. Az osztályfőnökök bevonását sokkal inkább a gyerekek, illetve „a komplex nevelési cél" indokolhatta, mint a hitoktatók ellenőrzése. (A pedagógusok válogatatlan bevonását egyébként az apparátus hibának minősítette...)

A többi tárggyal azonos szabályozást mutat, hogy a vallásoktatásra jelentkezett tanulókat az iskolában lévő osztályok átlagos létszámának megfelelő tanulócsoportokba kellett összevonni. Ez persze azt is jelentette, hogy a hittanra járók számának csökkenésével csökkent az egy iskolában szervezett hittanórák száma is. Értelemszerűen ez gátat vetett a kisebb létszámból következő nagyobb intenzitás reményének. Az 1952. szeptember 18-i KM-rendelet – 0162/952-es számot viselte – azt is kimondta, hogy hitoktatói megbízást egy helységben csak akkor lehet kiadni, ha tíz ugyanazon vallású tanuló jelentkezett hittanra.

A jogszabály igen pontosan intézkedett arról, hogy a hitoktató iskolai befolyását a hittanórán kívülre semmiképpen ne terjeszthesse ki. A hitoktatót a vallásoktatáson kívül egyéb iskolai nevelőmunkára (helyettesítés, felügyelet a kirándulásokon vagy az óraközökben stb.) beosztani nem lehetett. Nem vehetett részt a tantestület értekezletein, és az iskola épületében csak a vallásoktatás ideje alatt tartózkodhatott.

A vallásórát az utolsó tanítási óra után kellett megtartani. Vallásórát csak az iskola épületében lehetett tartani. A hitoktató a tanulókat az iskolán kívül semmiféle más foglalkozásra nem vonhatta össze. Az utóbbi szabályozás szolgált alapjául azoknak a lépéseknek, melyek új, korszerűbb, népszerűbb formákat kereső hitoktatók eltávolítására vezettek.

A fakultatív óráktól ugyanakkor el is különült a vallástan. E tárgyból a tanulók osztályzatot nem kaptak. A vallástan órákkal kapcsolatban elkövetett mulasztásokért a tanulókat fegyelmi büntetésben részesíteni nem lehetett. (A vallás- és közoktatásügyi miniszter I. 101-I I-1/1950. [IX 15.] VKM számú rendelete)

Az év végén a VKM elrendelte (1117–10–1/950), hogy a hitoktatási órákon csak a beíratott tanulók lehetnek jelen. Az ellenőrzés és a be nem íratott tanulók távoltartása a hittanórától az igazgató feladata lett. Utóbbi rendelkezés növelte a „háborús állapotot" a hittan körül. A nyomás hatására a nagyegyházak elkezdtek tájékozódni abba az irányban is, hogyan lehetne a *hittant a templomokba átmenekíteni.*

1951 tavaszán Czapik Gyula egri érsek körlevele közölte, hogy a VKM hozzájárult a bérmálási és első szentáldozási előkészítés templomban történő végzéséhez. (Az előbbi egyhónapos, utóbbi kéthónapos, összesen tehát 8, illetve 16 órás vallásokta-

tást jelentett.) A helyi tanácsok azonban úgy intézkedtek, hogy az csak az iskolai hittanórák keretében végezhető. Czapik utasította a lelkipásztorokat, állapodjanak meg a tanáccsal. Úgy tűnik, a tanácsok keretei között kialakult egy olyan igazgatási csoport, mely az ellenőrizhető hitoktatás iskolában tartásában volt érdekelt. Az egyházügyi hivatalnoki rendszer kiépülésével azután mindez kikerült a tanügyigazgatás alól. Az 1220-39-2/1951. III. KM rendelete közölte a megyei osztályokkal, hogy az ÁEH megbízottja jogosult az iskolai hitoktatás ellenőrzésére. Czapik – templomi hitoktatásra felszólító körlevelében – hangsúlyozta, hogy rendszeres kikérdezéssel végzett „igazi, hagyományos" hitoktatást csak iskolaépületben szabad tartani.

A reformátusoknál Patakfalvy László a református iskolák „önkéntes" átadásának vitáját szerette volna felhasználni arra, hogy a hitoktatást az egyes egyházközségek kezébe visszaszerezze. Ez valójában azt jelentette volna, vonuljon ki az iskolából. Ezt az állam ellenállására hivatkozva a jelenlévő egyházi vezetők nem támogatták. (*Egyház és Világ*, 1990. 13. 16.)

A „HITTANHELYZET" ALAKULÁSA

A hittan fakultatívvá válását követően a hittanra járás természetesen csökkenésnek indult. Tomka Miklós adatai szerint 1949-ben – a fakultativitás első évében – még 80%-os volt a részvétel. *(Tomka:1991:32.)* A tény, hogy 1950–51-es tanévben az általános iskolásoknak még 72%-a járt hittanra, nagy belső különbségeket takart. Vas megyében, Győrben pl. 72%, Csongrádban 24%, Budapesten viszont csak 9,8% a hittanra járók aránya. *(Gergely:1995:142.)* Az utóbbi egyébként kerületenként erősen változik: legmagasabb volt a jelentkezők aránya a III., XIV., XVIII. és XIX. kerületben, ahol a tanulóknak 20%-a óhajtott hitoktatásban részt venni, a legalacsonyabb a VIII., XV. és XVII. kerületben, ahol az arányszám 3% körül mozgott.*(Források:49.)* A vidék és Budapest közötti nagy különbséget Gergely Jenő azzal magyarázza, hogy Budapesten többen és erősebben függtek az államhatalomtól. (Gergely:1997) Véleményünk szerint, ha ez szerepet játszott is, ekkora különbség létrehozásában nem csupán ez, hanem ennek fordítottja is közrejátszhatott: vidéken az emberek jobban függtek a helyi társadalomtól. Azaz nem egyszerűen a „hittan beíratás elmaradásának" *húzóerői* voltak jelentősebbek Budapesten, hanem a „hittanra való beíratás" *tolóerői* voltak erősebbek vidéken.

Az 1939-es, 1945-ös, illetve 1947-es többpárti, titkos választások egyaránt azt mutatják, hogy Budapesten a „keresztény" hívószóval fellépő pártok *mindig* gyengébbek voltak, mint vidéken. Ugyanezt támasztja alá, hogy Budapesten a harmincas-negyvenes években a megfelelő azonos felekezetű kínálat ellenére sokkal többen küldték felekezeti szempontból közömbös vagy éppen más felekezetű iskolába gyerekeiket, sokkal többen kötöttek vegyes házasságokat. A korabeli felmérések és a visszatekintő felmérések egyaránt sokkal alacsonyabb templomlátogatási gyakoriságról számolnak be Budapesten, mint vidéken. A tolóerők közül Budapesten hiányzik a helyi közösség ereje is. Vidéken sok faluban egyetlen iskola van, mindenki oda járatja gyerekét, az emberek figyelemmel kísérik egymás szokásait. Ráadásul a falusi általános iskola a közvetlen közelmúltban még felekezeti iskola volt, az ottani tanító – aki az új rendszerben is ott maradt – felekezeti alkalmazott volt. (Magyarországon 1938 óta nem volt ta-

nítói munkanélküliség. A lakosság tehát nyugodtan feltételezhette, amelyik tanítónak nagyon nem tetszett a fenntartó egyház „kelleténél erősebb" befolyása az iskolában, az nyugodtan állást változtathatott.) Épp ezért az 1950–51-es különbséget még *a szekularizáció és az adminisztratív erőszak együttes hatásának tekinthetjük.*

Az 1950 őszén átfogóan kibontakozott hittanellenes politikai gyakorlat után azonban a zuhanás óriási, az 1951-es jelentkezések eredményeképpen országosan már csak 26,4% Budapesten mindössze 1,8% jár hittanra az általános iskolások közül. *(Izsák:1985:457.)* A budapestiek harmada ezután még ebből is lemorzsolódik *(Források:50.)*. Budapesten 1952–53-ban a hittanos diákok a tanulólétszám 1,5%-át tették ki – az antiklerikális nyomás eredményeképpen azonban ez az 1953–54-es beíratás idejére egynegyedére (!!!) csökkent. Az 1953-ban (a Nagy Imre-kormány hivatalba lépése előtt) megtartott hittanbeíratásokon mindössze 665 főt regisztráltak Budapesten, ahol 175 ezer általános iskolás volt. Ha ez igaz, akkor fél százalék alá csökkent a hittanra beíratottak aránya. Az országos átlag viszont 13% volt.

Az iskolai hitoktatás visszaszorítására válaszul egyre fontosabbá vált a templomi oktatás. 1952–53-ban Budapesten csak 4 144 elsőáldozó volt, 1953–54-ben már 7 776. Miközben az iskolai hittanosok száma Budapesten néhány százas vagy pár ezres nagyságrendű volt, addig a „különböző vallási formákba" – a referens statisztikai kimutatása szerint – 37 202 főt vontak be. A zuhanás országosan is, Budapesten is egyértelműen egyfelől a politikai kényszer, másfelől egy társadalmi tapasztalat, harmadrészt adminisztratív beavatkozás jele.

Politikai kényszeren azt értjük, hogy az emberek ezekre az évekre megértik, hogy *hátrányaik* származhatnak abból, ha gyerekük hittanra jár. Ekkorra már felgyűlnek a példák a közvetlen ismeretségi körben, kire mikor „húzzák rá" a rendszerellenesség vádját, pusztán azért, mert hittanra járatja gyerekét. A koncepciós per (vagy éppen per nélküli rendőri, közigazgatási döntés alapján történő internálás, kitelepítés) műfaja – ami korábban a politikusok és legfeljebb a politikai szerepet játszó papok közül szedte áldozatait – fenyegetésként jelenik meg az „egyszerű emberek" életében is.

Társadalmi tapasztalaton azt értjük, hogy az emberek falun és városon egyaránt megértik: *nem származik előnyük* a hittanra járásból. Azaz az ötvenes évek elején – ha a visszaemlékezéseknek hinni lehet – a pedagógustársadalom (különösen az általános iskolai tanítók és általános iskolai tanárok jelentős része) egyre „lelkesebben" hangoztatja az új ideológiai és erkölcsi rendet. Nem lehet immár abban reménykedni, hogy a gyerek jobb jegyeket kap az iskola normál tárgyaiból, ha közben hittanra jár. (Minthogy az iskola egész munkáját [s ezen belül az osztályfőnökök munkáját] a hittanra járók számának csökkentése alapján ítélte meg a megyei tanács, ennek nyilván inkább az ellenkezője érvényesült). A társadalmi előrejutásnak mind fontosabb eszköze lett a városba költözés; a falu társadalmában való vezető szerep mind inkább a külső – párt- és állami – kapcsolatoktól függ, és nem a helyi társadalomba való integráltságtól – ezáltal az egyik legfontosabb tolóerő (ami a falusi gyerekek hittanra járását korábban magasan tartotta) rohamosan gyöngülni kezdett. A városba költözők gyermekeinek hittanra nem járásának magyarázatai közé a korábbi megszokott környezetből – az egyházközségből, a helyi társadalom sokféle kötöttségéből, többek között a keresztszülőkkel, idősebbekkel való viszonyból – való kiszakadást is odasorolhatjuk.

Ismeretes módon technikai, adminisztratív eszközökkel is gátolták a hittan-beiratkozásokat. A hittanbeíratásra például csak meghatározott napokon, esetleg csak munkaidőben nyílott mód – nyilván ez is jelentősen csökkentette a hittanra beiratkozók számát. A beiratkozó szülőnek magával kellett hoznia a gyereket, kellett a férj aláírása... (Valamennyi visszatekintő vallásszociológiai felmérés szerint az apák istentisztelet-járási gyakorisága mindig elmaradt az anyákétól. Az ötvenes éveket a későbbieknél sokkal nagyobb mértékben jellemezte a családon belüli különbözőség. E tényező tehát nem egyszerűen mint bürokratikus akadály hatott, hanem az állam és az anya konfliktusa helyett az anya és az apa konfliktusává tette a hittanbeíratás problémáját.)

Mindezzel együtt hitoktatással kapcsolatos a jogszabálynak és a még annál is szigorúbb pártpolitikának ellentmondó jelenségekről továbbra is érkeztek hírek. (Ezekből a hírekből – s közülük is azokból, melyek a dokumentumkötetekben vagy feldolgozásokban megjelentek, hiszen ez alkalommal nem végeztünk levéltári kutatómunkát – állítottuk össze a helyzetképet.) A budapesti VB-elnök 1950. novemberi jelentéséből például kitűnik, hogy a terézvárosi plébániatemplomban vasárnap reggelenként a hittanra be nem iratkozott gyermekek részére *templomi hitoktatást* tartottak. A VIII. kerületi egyházközségek a szabályos hitoktatáson kívül minden néven nevezhető *gyermekfoglalkoztatásokat* terveztek. Bibliaórákat tartottak, a szentek életét olvasták fel, sőt vetített képes előadásokat és bábszínházat is tartottak, „cukorkával és uzsonnával édesgetvén oda a gyermekeket." A Kőris utcai református egyházközség már 7 éves kortól a konfirmációra készítette elő a gyermekeket, holott ezt csak 10–14 éves korban szokták megtartani. Az izraelita hitközségben talmudórákat tartottak. (XXIII – 103. A BVT V. B. titkárságának iratai, E-83 Biz. 195. o. sz. Idézi *Források*)

Világosság 2000/1

Nagy Péter Tibor: Fakultativitás és lajstrom

A hittanra járók számát nemcsak a „rendszer általános ateizmusa", de a párt és kormánypolitika közvetlenül is befolyásolta. A kormányváltás hatása – Nagy Imre miniszterelnöksége – azonnal megmutatkozott. 1953 augusztusában hittan-pótbeíratásokat tartottak. Budapesten *tizenkétszeresére*, országosan pedig kétszeresre nőtt a beíratottak száma. *(Balogh–Gergely:1993:306.)* 1954 tavaszára a rendszeresen járó gyerekek száma a jelentkezéshez viszonyítva Budapesten 50%-kal csökkent. Az 1954–55-ös tanévben országosan 35,7%-ra, Budapesten 7,7%-ra nőtt a hittanra járók aránya. *(Izsák:1985:457.)* 1955-ben országosan a hittanra járók aránya állítólag elérte a 40%-ot. *(Tomka:1991:32.)* A politika újabb hullámvölgyet generált, hiszen az 1956-os beiratkozás országosan 30,18 a fővárosban 6,9%. *(Izsák:1985:457.)* Ezt azonban a budapesti illetékes tisztviselő nem a vallásosság csökkenésével magyarázta. Magyarázatai közé tartozott viszont a zord téli időjárás (hiszen gyakran másik iskolába kellett átmenniük a gyerekeknek) s az időbeosztás. Az úttörő rajgyűlések, szakköri foglalkozások és az iskolai ebédeltetések folytán számos gyerek távolmaradt a hittanóráról. A délutáni hittanórákról viszont a korai besötétedés miatt hiányoztak főleg azok a tanulók, akiket a szülők nem várhattak meg.

Rendkívül érdekes az előadó azon megállapítása a szülőkről, hogy „nagy részük csak ki akarta próbálni a hittanra beíratás szabad érvényesítését. Miután meggyőződtek arról, hogy a beíratást nem gátolják, utána elült az érdeklődésük. Ezt az is mutatja, hogy sokaknál a beíratás nem annyira valláserkölcsi igényük volt, mint inkább politikai felfogásuk sarkalta őket. A 40–50%-a betelve a beíratással, magával a tanítás folytatásával közömbös magatartást tanúsít."

Politikai szempontból rendkívül tanulságos: úgy tűnik, hogy már „lenn", a szülők körében is bekövetkezett a hitoktatásra jelentkezés-járás politizálódása, demonstratívvá válása – az apparátus pedig „erre hegyeződik ki". *A fakultatív hitoktatásra való jelentkezés részévé vált a politikai magatartásnak,* viselkedésmintának, részévé a lakosság és a pártállam egymással való kommunikációjának, az utókor szempontjából is olyan cselekvéssé vált, melyre évtizedekkel később is külön, tehát az általános otthoni vallásos neveltetéstől elkülönítve is emlékezni lehetett...

Egyéb adminisztratív tekintetben is csökkent a nyomás. A budapesti Oktatási Osztály teljesítette azokat a kívánságokat, hogy közlekedési okokból decentralizálják a hittancsoportokat. A papok beosztását cserék útján a kívánságoknak megfelelően rendezték.

Sajátos problémákat vetett fel a be nem íratott diákok részvétele a hitoktatásban. A Városi Tanács VB egyházügyi előadójának figyelmeztetése a hitoktatási felügyelőn keresztül megváltoztatta a hitoktatók magatartását „a besurranó tanulókkal szemben. A hangoztatott nézetüket, hogy az »igét kívánó ifjúságot nem küldhetik el«, felváltotta több hitoktatónál a rendszeres ellenőrzés s a nem illetékesek távoltartása. Pl. a XI. ker. Bartók Béla út 141. számú iskolában a pap a tanulókból ügyeletet szervezett, s ezek csak a beírtakat engedik be az órára. Ez az eljárás több hitoktatónál is tapasztalható." (Uo.) *Amiképp a demonstratív beiratkozás, majd nem járás is politikai üzenet, úgy ennek fordítottja is* – ez a kommunikáció az ellenőrzés a keretek feszegetéséről szól. Ha igaz, hogy a hitoktatóknál lejátszódott a fordulat, az sajátos szerepracionalizálódást mutat: annak felismerését, hogy a hitoktatás nem az egyház missziós területéhez tartozik, hanem az államilag ellenőrzött, finanszírozott és törvényekkel szabályozott intézményesülés területéhez: a hitoktatás így felfogott érdeke tehát az „illegálisok" be nem fogadása.

A hitoktatást az egyházi tisztviselők „pedagógusszakmailag" is értékelték. Megállapították, hogy a hitoktatás módszerében is változás következett be. A hitoktatók kerülték a száraz, dogmatikus előadásmódot, inkább meséltek. Az élet mindennapi jelenségein keresztül igyekeztek a tanulókban azt a hitet ébren tartani, hogy „Isten akarata nélkül semmi sem történhet." A lecke feladása formális volt. A tanulóknak általában nem volt könyvük. Több hitoktató táblai vázlatot készített, a bibliai eseményeket rajzzal illusztrálta. A fegyelem állapota a hitoktató személyétől függött. Általában a meseszerű tanítás, a csoportos éneklés lekötötte a tanulókat. „Komoly vallásoktatásról nem lehet szó – mondja a pedagógiai nyelvezetű értékelés, homályban hagyva, hogy ennek örülni kell-e, vagy éppen bírálni – az olyan csoportoknál, ahol az alsó és felső tagozatú tanulók együtt járnak. A meseszerű oktatás a felsőbb osztályok igényeit nem elégíti ki, s ezért az ilyen csoportban főleg az alsó osztályok növendékei maradnak meg."

Ahogy – mint a fentebbiekből láttuk – az egyházak is mindinkább a templomon belüli tevékenységre koncentráltak, az egyházügyi hivatal helyi tisztviselői is mind nagyobb figyelmet fordítottak a fiatalok templomi hittanjárására: „a kerületi tanácsok oktatási osztályai, de az iskolák sem ismerik *még,* hogy név szerint kik azok a gyerekek, akik templomba járók" – írja egy egyházügyi referens 1953-ban. *(Szántó Konrád:75.)*

„Az iskolai hitoktatáson kívül, jelentős számú iskolásokat bevonva, csaknem minden plébánián folyik *a templomi hitoktatás,* az úgynevezett katekizmus magyarázás. ...Általában egész Budapest területén az izraelitákat és a protestánsokat kivéve csak a katolikus templomokat véve, 161 helyen átlagos és hozzávetőleges számítás alapján 17 100 főre tehető azoknak a száma, akiket a templomi katekézis félórákon részesíte-

nek vallásnevelésben. Ezek a jelenlegi iskolai elvonó foglalkozások ellenére különböző egyházi formák keretében résztvesznek a hitéletben. Ez a beiskolázottak 10%-át teszi ki, amely az iskolai hittanra járókkal együtt 14% körül mozog." (In: *Források*)

Egy másik korabeli jelentés a hittan oktatásra járók létszámának emelkedésének okaként a „római katolikus egyház erőteljes agitációját" említette, de megjegyezte, hogy „állami szerveink részéről megfelelő ellenintézkedés a klérus munkájának ellensúlyozására nem történt. A kormányprogram által hirdetett vallási türelem ellanyhulást eredményezett az idealista világnézet elleni harc területén."

„Lanyhulások" tehát vannak, rendeletmódosítás és a „hittan-pótbeíratás"-szerű jelzések is. A jog és nyilvános párthatározatok nyelvében 1956 előtt nem történik változás.

1956–57: ÚJ KOMPROMISSZUM

A forradalom során az oktatási minisztérium forradalmi bizottsága lehetővé tette a hittanórák látogatását azok számára is, akik a jelentkezést korábban elmulasztották. (*Protestáns Szemle*, 1997. 1. 59.) Ez a hitoktatás radikális liberalizálódását jelentette. November 4-e után az állam nem lépett fel ez ellen, annak ellenére, hogy a Mindszenty – már az amerikai követségen tartózkodva – felfüggesztett 11 állammal együttműködő békepapot, s ezt az álláspontját azután sem változtatta meg, hogy nyilvánvalóvá vált, hogy a forradalmat leverték. A Kádár-kormány november 28-án külön is deklarálta, hogy a megállapodásokat kötelezőnek tartja magára nézve, biztosítja az iskolai vallásoktatást. A forradalom vívmányát, a hittanórák látogatását azok számára is, akik a jelentkezést korábban elmulasztották, továbbra is engedélyezik. (*Protestáns Szemle*, 1997. 1. 59.)

Világosság 2000/1

Nagy Péter Tibor: Fakultativitás és lajstrom

Az AEH-t épp a kompromisszumos politikának megfelelően a 33/1956. december 31-i rendelet a Művelődésügyi Minisztériumba olvasztotta be. Az 1957. január 5-i kormányprogram sajátos csomagtervet terjesztett elő: eszerint *a fakultatív hitoktatás biztosítását* az állam a továbbiakban nem valamiféle alapjognak, hanem *egy kompromisszumrendszer részének tekinti*, hiszen „ezzel szemben" várja el a törvények betartását, a feszültség enyhítését az egyházaktól. Az 5/1957. utasítás szerint hittanórán beiratkozás nélkül lehet részt venni. (Azaz a Kádár-kormány formalizálja a forradalmi bizottság októberi döntését...) A korábbi szabályozással ellentétben azonban – a püspöki karnak tett további gesztus gyanánt – a hittan a tanrendi órák között is tartható. Ugyanakkor látható, hogy az apparátus érdekelt az ellenőrizhetőség fenntartásában, hiszen a rendelet kimondja, hogy az csak az iskolaépületben történhet.

E rendelkezések hatására, no meg a kormányzattal szembeni ellenállás demonstrálására 1957 elején állítólag a tanuló ifjúság 80–90%-a hittanra járt. (*Protestáns Szemle*, 1994. 1. 45.)

Az 1957. január 21-i zsinati szent kongregációs döntéssel azonban a Vatikán kimondta a felfüggesztettek egyházi vezető tisztségekre való alkalmatlanságát, s ezzel lényegében felmondta az állam és egyház közötti 1950-es megegyezés mögött álló politikai kompromisszumot.

A vezető tisztségek körüli MSZMP–Vatikán konfliktus valamiképpen – ennek pontos története levéltári kutatást igényelne – átgyűrűzött a hitoktatásra is. A február 26-i

párthatározat a következőképpen nyilatkozik: „Januárban pl. a klerikális reakció a hitoktatás ürügyén politikai támadást szervezett az iskolákban a népi demokratikus rendszer ellen." (*MSZMP hat. és dok.*, 42.) Hogy pontosan miben állt ez a *támadás*, azt nem tudjuk. A kormánybiztos az októberben született s még januárban is megerősített hittanszabályozást visszavonta azzal, hogy ezután csak azok járhatnak hittanra, akik be vannak iratkozva.

1957 februárjától megbeszélések kezdődtek a püspöki karral, melyekről március 7-én már sajtóközlemény jelent meg. Ennek eredményeképpen maga a püspöki kar is elkezdett bekapcsolódni az Országos Békemozgalomba. Ennek függvényében érthető, hogy a kormány által kiadott *1957. március 24-i kormányrendelet számos kompromisszív elemet tartalmaz az 1950–56 között érvényben volthoz képest, az 1957 januárihoz képest, viszont szigorít.* (21-1957. [III. 24.] számú kormányrendelet)

Ellentmondásosabb a helyzet, ha a miniszteri végrehajtási utasítással együtt vizsgáljuk a rendeletet, mely – legalábbis a szavak szintjén – a vallásoktatást az állampolgárok „kizárólagos magánügyének" minősíti. A büntetőjogi beavatkozást a következő esetekben helyezi kilátásba:

– akkor, ha a vallásoktatást a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendje ellen politikai célokra használják fel;

– akkor, ha valaki erőszakkal, fenyegetéssel vagy megtévesztéssel a vallásoktatáson való részvételre vagy részt nem vételre vonatkozó elhatározást befolyásolni törekszik. Ez a jogszabály különösen a „megtévesztés" fogalom bekapcsolásával elvileg lehetőséget nyújtott a hitoktatás melletti egyházi propaganda üldözésére;

– akkor (és ez kifejezetten újdonság a rendeletben), ha valaki erőszakkal vagy fenyegetéssel akadályozza a vallásoktatást, illetve az abban való részvételt. Ilyen értelemben a rendelet az ateista agitáció, illetve az adminisztratív szervek felől védte a hitoktatást.

A miniszteri utasítás a szülő vagy gyám által tett panasz kivizsgálását és orvoslását a megyei (megyei jogú városi) vb. művelődésügyi (fővárosi oktatási) osztálya vezetőjének hatáskörébe utalta. Az ügy eldöntése tehát *oktatásügyi apparátuson belül maradt.* Jellemző módon a rendelet csak a két utóbbi esetben tételezett fel szülői panaszt – a politikai aggodalmak felvetését láthatólag nem várták el a vallásos emberektől, noha e szülőket – deklaráció szerint – a Népköztársaság egyenjogú polgárának tekintették.

A „leendő munkásosztály védelme" a vallási befolyástól továbbra is alapvető cél, erre utal, hogy a jogszabályban változatlan maradt, hogy a szakképző intézményekből – ideértve a nem általános irányú gimnáziumot is – kizárta a hitoktatást. (A hitoktatás felsőfokon természetesen fel sem merült.) Ez a korlátozás különösen fontossá válik, ha megvizsgáljuk az egyes középfokú intézményekbe járók arányát. Kiderül ugyanis, hogy a középfokú intézményekbe járók egy-egy évfolyamának közel kétharmada nem általános gimnáziumba járt – így az ő „klerikális befolyásolásukat" a rendelet eleve lehetetlenné tette. (Donáth Péter hívta fel a figyelmünket arra, hogy a pedagógusképzés szakirányú gimnáziumban folyván, a tanítóképzést már akkor sikerült elszigetelni a hittantól...)

Liberalizálódás tapasztalható a hitoktatással kapcsolatos három alapvető kérdésben: a hitoktatás szigorú helyhezkötöttségének, az időpont megválasztásának és a csoportlétszámnak tekintetében. A liberalizálódás jele volt, hogy ha az iskola igazgatója tanteremhiány miatt vallásoktatásra jelentkezettek egy részének nem tud az iskolában megfelelő helyiséget biztosítani, ezek számára a vallásórák megtartása egyházi helyi-

ségben is engedélyezhető. (Más kérdés, hogy ez nem lett alanyi jog és a miniszteri utasítás a megyei hatóságok hatáskörébe adta ezt a nyilvánvalóan politikai kérdést.) Az utasítás az egyházakat ellenérdekeltté kívánta tenni ebben a megoldásban, kimondván, hogy az egyházi helyiségek használatával felmerült költségek – térítés nélkül – az illetékes egyházat terhelik. A vallásórákat az igazgatói rendelkezésnek megfelelően az órarend szerinti első tanítási óra előtt vagy az utolsó tanítási óra után – váltakozó tanítás esetén váltás között is – heti két órában kellett megtartani. A hitoktatók kérésére – s ez az újdonság – a heti két óra együtt is megtartható, ha ez az iskola rendjét, munkáját nem zavarja. Amennyiben a heti két vallásórát egyházi helyiségben tartják, a vallásórák időpontját ugyancsak az iskolai renddel összeegyeztetve kell kijelölni.

A másik liberalizálás a csoportlétszámokkal volt kapcsolatos. A vallásoktatásra jelentkezett tanulókat általában az iskolai osztályok létszámának megfelelő tanulócsoportokba kellett összevonni. Ha az egyes iskolákban kevés tanuló jelentkezett vallásoktatásra, akkor a tanulócsoportokat több iskola tanulóiból kell kialakítani – ahogyan ez 1950 óta szokásos volt. Ha azonban a jelentkezett tanulók száma a lehetséges összevonások után sem érte el az átlagos osztálylétszámot, vagy az iskolák egymástól való távolsága az összevonást nem tette lehetővé, a tanulócsoport létszáma az átlagos osztálylétszámnál *kisebb is lehetett.*

A hittanbeíratások liberalizálása a kormányrendelet – s nyilván a háttérben az állam és a katolikus püspöki kar közötti alkudozás – egyik legfontosabb célja lehetett, ez azonban, nyilván nem véletlenül, ellentmondásosan sikerült. A kormányrendelet garanciákat fogalmazott meg az adminisztratív kényszereket alkalmazó helyi apparátus ellen, amikor kimondta, hogy a beiratkozást minden évben legkésőbb egy héttel az iskolai beiratkozások után meg kell tartani. Ennek pontos idejéről a sajtó, a rádió, valamint az iskolák igazgatói kötelesek tájékoztatást adni. Nem tudjuk pontosan, mi történik a rendelet és az utasítás megjelenése között: mindenesetre a miniszteri utasítás már kimondja, hogy a hittanbeíratás a miniszter által *meghatározott napon* történhet. A hittanbeíratást egyértelműen az iskolai helyiségekhez rendeli hozzá, s a pedagógusok feladatává teszi. Ez azt jelenti, hogy *az eredetileg a hívők számára garanciálisnak tűnő jogszabály az ellenőrzés fokozásának eszközévé vált.* Az 1950-es szabályozáshoz hasonlóan a rendelet továbbra is biztosítja az ellenőrzöttséget azzal, hogy a beiratkozás csak azokban az iskolákban történhet, ahol a tanulók a rendes iskolai beiratkozás kötelezettségének eleget tettek.

Világosság 2000/1

Nagy Péter Tibor: Fakultativitás és lajstrom

A miniszteri utasítás a „hittanra járók listája" legfontosabb újdonsága a kormányrendelethez képest. A vallásoktatásra beírt tanulókat osztályonként jegyzékbe kell venni. A jegyzék rovatai: sorszám, név, anyja neve, felekezet. Minthogy az iskolai hittantanítás *nem* osztályonként folyik – sőt, még csak nem is feltétlenül korcsoportonként –, a tanulók osztályonkénti nyilvántartása nyilvánvalóan *nem* a vallásoktatás szervezését, hanem az egyes osztályok világnézeti arculatának rögzítését, illetve a hittanra járás és egyéb (osztályonként szerveződő) iskolai feladatok összekapcsolását szolgálta. Az „anyja neve" rovat felvétele az egyéni beazonosítás lehetőségét biztosította minden nyilvántartásban.

Bárki ellenünk vetheti, hogy e lista nem feltétlenül az egyének nyilvántartását szolgálja, elképzelhető, hogy a hitoktatáshoz nyújt technikai segítséget. Valóban erre utal, hogy az igazgató a vallásoktatásra beírt tanulóknak csak a *számát* jelenti be a megyei

tanács vb. művelődésügyi osztályához a beírást követő napon. A tanulók névsorát – a rendelet indoklása szerint a hitoktatói megbízások kiadása érdekében – minden év szeptember hó 1. napjáig az igazgató köteles megküldeni a helyileg illetékes egyházi hatósághoz. (Hogy ehhez miért van egyáltalán szükség *nevekre*, a rendelet homályban hagyja, a kortársak számára viszont világos lehetett, hogy néhány évvel korábban már voltak abból botrányok, hogy be nem írt tanulók jártak hittanra.) Ez tehát azt is jelenthetné, hogy a személyre szóló nyilvántartás az iskolánál ezzel meg is szűnhet. Ez azonban nem így van. Ez abból derül ki, hogy iskolaváltás esetén az igazgató a szülő kérésére igazolja, hogy a tanuló hitoktatásra beiratkozott-e vagy sem. Ez azt jelenti, hogy *a beiratkozási listának folyamatosan rendelkezésre kell állnia az iskolában.* (Pedagógusok, igazgatók visszaemlékezése szerint ez így is volt.)

Érdemi liberalizálódás a hitoktató kinevezése körül történt. Ez tanácsiból egyházi kézbe került – a tanács számára a hozzájárulás jogát kötötték ki. „Az önálló és óraadó hitoktatói működéshez szükséges hozzájárulást megtagadhatja, a már megadott hozzájárulást pedig bármikor megvonhatja a megyei (megyei jogú városi) tanács vb. művelődésügyi (fővárosi oktatási) osztályának vezetője attól a hitoktatótól, aki a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjével szemben ellenséges magatartást tanúsít. A hozzájárulás megvonása ellen a művelődésügyi miniszterhez jogorvoslattal lehet élni." A változás 1950-hez képest egyrészt a jogorvoslati lehetőség, másrészt a szöveg egyértelműbbé válása: már nem kizáró ok az ellentétes *álláspont*, csak az ellenséges *magatartás*...

Fontos újdonság, hogy a vallásoktatás egyházak részéről történő ellenőrzésére csak az egyházak által megbízott, képesítéssel rendelkező és a tanács vb. művelődési osztályának hozzájárulásával rendelkező személyek lettek jogosultak. Ilyen értelemben kiiktatták az igazgatót, a tanulmányi felügyelőt, a szülőket és a pedagógusokat az ellenőrzési folyamatból. A minisztérium azonban indokoltnak tartotta az igazgató „védelmét", ezért leszögezte, hogy az egyházi ellenőrzés időpontját az iskolák igazgatóival előzetesen közölni kell.

A hitoktatás tartalmáról és formájáról a miniszter az 1950-es hagyományokat megőrizve intézkedett. A hitoktató köteles volt a művelődésügyi miniszter által jóváhagyott tankönyv alapján oktatni, sőt arról külön haladási naplót kellett vezetnie (ez még 1950-ben sem szerepelt a rendeletben), és teljes mértékben alkalmazkodni az iskolában kialakított rendhez és fegyelemhez.

A hitoktatót az *egyéb* iskolai tevékenységektől az utasítás pontosan olyan távol tartja, mint az 1950-es: nem tagja a tantestületnek, ezért őt a vallásoktatáson kívül egyéb iskolai munkára (helyettesítésre, felügyeletre kiránduláson vagy óraközben stb.) beosztani nem lehetett. Nem vehetett részt a hitoktató a tantestület értekezletein, és az iskola épületében csak a vallásoktatás ideje alatt tartózkodhatott. (*Magyar Közlöny*, 1957. márc. 24. – 35. szám; *Művelődésügyi Közlöny*, I. évfolyam, 5. szám)

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a rendelet két alapvető és számos technikai-adminisztratív kérdésben liberalizálta az 1950-es rendeletet. Ugyanakkor – különösen a végrehajtási utasítás – a hitoktatás szervezésében megerősítette az igazgató és a megyei oktatásügyi apparátusok hatalmát, és lehetővé tette a diákok lajstromozását. Lényegében fenntartotta a hittan részleges integráltságát az iskola életébe, illetve a tanügyigazgatásba. A végrehajtási utasítás legjellegzetesebb pontja valószínűleg a hittanrajárók iskolai listába vétele.

A kompromisszum a hitoktatókat kinevező egyházi funkcionáriusok felé tett gesztus – a nyilvántartás viszont tovább csökkenti a hívők lelkiismereti és vallásszabadságát. Ez a paradoxon sok mindent előrevetít a Kádár-korszak egyházpolitikájának történetéből.

IRODALOM

A lelkiismereti és vallásszabadság kérdése. (Párbeszéd a magyar egyházak és vallásfelekezetek képviselőivel az MSZMP Politikai Főiskoláján 1989. január 28-án.) Bp. 1989. Kossuth Kiadó

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Szikra, 1951

A papság a békéért. Bp. [1950]. Országos Békebizottság. (Klny. *Magyar Nemzet*)

A vallásszabadság helyzete a szocialista országokban. Dokumentáció. Königstein, 1985.

A Magyar Egyházi Tájékoztató különkiadása

Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. (Dokumentumok.) Szerk.: Gergely Jenő–Cz. Balassa Mária. Bp. 1990. Vigília Kiadó

Az egyház és demokrácia kérdéséhez. Négy különlenyomat. Révai József, Orbán László, Losonczy Géza cikkei. Bp. 1948

Balogh Margit–Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon (1790–1792)* Bp. 1993 História–MTA Történettudományi Intézet)

Cserháti József: *Fényvillanások a hosszú éjszakában. Dokumentációs visszaemlékezések a vallásüldözés harminc évéről.* Bev.: Boda László. Pécs, 1990

Egyház és demokrácia. Bp. [1949]. MDP Központi Vezetősége Oktatási Osztály

Egyház és Világ, 1990, 1991

Egyházi vonatkozású fontosabb jogszabályok kivonatos gyűjteménye. Összeáll.: Völgyesi Tamás. [Bp.] 1975. Állami Egyházügyi Hivatal

Evangélikus Élet, 1949

Források Budapest múltjából, V. a. kötet

Földi Pál: *Egyházpolitika és a valláskritika.* Bp. 1975. Kossuth Kiadó

Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971.* Kossuth Könyvkiadó, 1985

Gergely Jenő: *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986. Prohászkától Lékaiig.* Bp. 1989. Tankönyvkiadó

„Ha engem üldöztek..." Válogatott dokumentumok a Győri Egyházmegye életéből, 1945–1966. Szerk.: Adonyi

Izsák Lajos: „A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon (1945–1956)." *Századok,* 1985/2

Kovách Aladár: *A Mindszenty-per árnyékában. Dokumentumok, pásztorlevelek, rendőri utasítások, tiltakozások, jegyzetek.* Innsbruck, 1949

Közi-Horváth József: *Rafinált vallásüldözés Magyarországon.* München, 1980

Losonczy Géza: *A népi demokrácia harca az egyházi reakció ellen.* Bp. 1949. Szikra

Lukács József: *Állam és egyházak, marxista világnézet és vallások a mai Magyarországon.* Bp. é. n.

Lukács József: *Egyházak és vallásosság a szocialista Magyarországon.* Bp. 1979

Lukács József: *Vallás és vallásosság a mai Magyarországon. A hazai tudományos kutatások néhány eredménye.* [Bp.] 1987. Kossuth Kiadó

Magyar katolikus almanach II. 1988

A magyar katolikus egyház élete 1945–1985. Szerk.: Turányi László. Bp. 1988. Szent István Társulat

Majsai Tamás: *A Bereczky–Barth kapcsolat története.* Kandidátusi disszertáció kézirata

Marxizmus – kereszténység – protestantizmus. Valláselméleti szimpozion. Protestáns-marxista dialógus, '82. Előadások. Bp. 1982. Kossuth Kiadó

Mészáros István: *Kimaradt tananyag... Diktatúra és egyház I–III.* Bp. 1993. Márton Áron Kiadó

Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962, 1963–66

Nehéz esztendők krónikája. Gondolat, Bp. 1986

Partnerek vagy ellenségek? Az egyház és állam viszonyáról. Bp. 1992. Egyházfórum Alapítvány. (Egyházfórum konferencia 1.)

Protestáns Szemle, 1997

Szántó János: *Vallásosság egy szekularizált társadalomban.* Új Mandátum, Bp. 1997

Szántó Konrád: *Az egyházügyi hivatal titkai.* H. n. é. n.
Szennay András: *Rejtőző istenség. Hívők és nemhívők a dialógus útján.* Bev.: Brezanóczy Pál. Bp. 1969. Szent István Társulat
Tájékoztató a Magyarországon működő egyházakról és felekezetekről. 3. bőv. kiad. Bp. 1987. Állami Egyházügyi Hivatal
Theológiai Szemle, 1992
Tomka Miklós: *Magyar katolicizmus 1991.* Országos Lelkipásztori Intézet, Bp. 1991
Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. I. Törvények és törvényerejű rendeletek. 1949. Budapest, 1950
Új Élet, 1949

Világosság 2000/1

Nagy Péter Tibor: Fakultativitás és lajstrom